

Diderot,

filosoof van groot gevoel en groot verstand

P. Delaere

Hoezo Diderot? Laat ik beginnen met een slaapkamergeheim. Er zijn nog maar weinig filosofen tot mijn slaapkamer doorgedrongen. Drie witte, dode mannen om precies te zijn. De eerste die het lang geleden tot mijn nachtkastje bracht was de scepticus Michel de Montaigne. Daar kwam later de scepticus David Hume bij. En zeer recent, ietwat tot mijn eigen verrassing, ook nog de sceptische vrijdenker Denis Diderot. Diens entree begon twee jaar geleden met het lezen van zijn uitvoerige brieven aan Sophie.

Zevenhonderd bladzijden post gericht aan zijn Parijse minnares Sophie Volland, over de jaren 1759 tot 1774. De incomplete verzameling is overgeleverd via Sophie over wie we niet meer weten dan wat in de brieven staat en van wie geen eigen brieven zijn bewaard. De geliefden waren allebei de veertig al gepasseerd toen de affaire goed van start ging. Diderot een getrouwd man. Sophie, ongetrouwd thuiswonend samen met haar zussen en hinderlijk streng bewaakt door haar moeder, door Diderot in zijn brieven soms 'Morphyse' genoemd (wat zoveel betekent als kenau).¹ De brieven smaakten naar meer.

Mijn plan is om Denis Diderot (1713-84) – een onderbelicht denker in het filosofie curriculum – in een tweeluik van achter Rousseau en Voltaire tevoorschijn te halen en op indringende wijze aan u voor te stellen. Want ik ben zeer aan deze filosofische stokebrand gehecht geraakt en vind dat hij meer bekendheid verdient. Eerst bespreek ik zijn leven en werk. In het tweede luik leg ik uit wat dit werk onverkort actueel maakt.

Diderot toen

Diderot is geboren als Denis in 1713 te Langres, een provinciestadje in het oosten van Frankrijk, als zoon van een messen- en chirurgijninstrumentenmaker. Hij was één van de vier overlevende kinderen in het gezin. Zijn jongere zus Angélique ging in het

¹ Echtscheiding was in de 18de eeuw officieel onmogelijk. Veel gehuwden hadden daarom een of meerdere liaisons zonder dat dit speciaal aanstoot gaf. Zo ook Diderot. Sophies brieven zijn na zijn dood door Diderots dochter Angélique vernietigd, de eerste 134 brieven van Diderot aan Sophie (de minnaars nummerden hun brieven) door Sophies moeder.

Ursulinenklooster, raakte daar in zielsproblemen en stierf er krankzinnig op 28-jarige leeftijd. Stof waarschijnlijk voor Diderots meest bekende (in 1966 en 2013 verfilmde) postuum verschenen roman *La Religieuse* (De Non). De filmversie van Jacques Rivette werd in 1966 in Frankrijk verboden. Diderots enige overlevende jongere broer Didier-Pierre werd later kanunnik van de nogal bekrompen soort, schreef bittere brieven aan zijn door de duivel van het atheïsme bezeten broer, en kreeg dito brieven van Denis terug. Alleen zijn gelovige oudere zus Denise bleef vriendin en vertrouweling van Denis Diderot.

Ook Denis leek aanvankelijk bestemd voor een functie binnen de katholieke kerk. Hij ontving op 13-jarige leeftijd al de tonsuur en wijding tot abbé (wereldlijke geestelijke), een titel die het mogelijk maakte om een priesterlijke functie te gaan vervullen. Zijn degelijke opleiding genoot hij bij de Jezuïeten; deze bezaten in die tijd het monopolie op onderwijs (in 1762 werd hun orde verboden). Denis' vader bracht hem als 15-jarige naar Parijs, waar hij verder studeerde aan het collège d'Harcourt, gevolgd door twee jaar studie filosofie en drie jaar theologie aan de Sorbonne. Hij verlaat de Sorbonne in 1735.

Daarna leeft Diderot een aantal jaren van de hand in de tand. Hij gaat enige tijd in de leer bij een jurist, geeft her en der als huisleraar wiskundelessen, maar vooral spijkt hij door zelfstudie zijn eigen kennis bij (van wiskunde, natuurkunde, Italiaans, Engels...). Er was strijd met het ouderlijk huis, omdat Denis niet terug naar Langres wilde. Liever leefde hij in Parijs aan de rand van de samenleving, ook al moest hij in die tijd vaak bij anderen aankloppen voor financiële ondersteuning en had hij heel wat dagen niet genoeg te eten. Gaandeweg won zijn leergierigheid het in die dilettante jaren van zijn vroomheid. Hij liet zijn haar weer groeien en hing zijn soutane aan de wilgen.

Op zijn 29ste maakte Diderot zijn eerste vertaling uit het Engels, dat hij zichzelf met behulp van Latijn had geleerd: een werk over de Griekse geschiedenis. In datzelfde jaar 1742 vroeg hij zijn ouders om te mogen trouwen met de drie jaar oudere, weinig geschoolde, vrome Anne-Antoinette Champion. In antwoord lieten die hem met een *lettre de cachet* opsluiten in een karmelietenklooster. Ze waren erop tegen dat hun rebelse zoon wilde trouwen met een eenvoudige, niet bemiddelde koopvrouw in linnen

en kant. Denis ontsnapte, liep 300 km naar Parijs en trouwde op zijn dertigste, toen hij geen toestemming van zijn familie meer nodig had (wat vooral inhield dat hij niet kon worden ontferd). Voor zijn ouders hield hij het huwelijk geheim. Het huwelijk was niet alleen stormachtig maar ook bitter. De beide echtelieden hadden weinig gemeen. Na twee jaar had Diderot al een maîtresse. En hoe meer Diderot later steeg in maatschappelijk aanzien, hoe eenzamer en vijandiger zijn vrouw werd. Denis ontvluchtte dan ook zoveel mogelijk het huis, bijvoorbeeld naar het buiten van baron d'Holbach. Hij heeft wel zijn leven lang goed voor zijn vrouw gezorgd. En hij trotseerde jaren lang alle huiselijke stormen om zich vol overgave te wijden aan de opvoeding van hun enige dochter Angélique (1743-1824), die tien jaar na hun huwelijk werd geboren. De eerste dochter met dezelfde naam zag negen maanden na de huwelijksinzegening het licht maar stierf al na enkele weken. In 1746 werd een zoon geboren die net als zijn eerdere zusje maar heel kort heeft geleefd (het overkwam ook nog een derde kind).

In zijn eerste huwelijksjaren werkte Denis enige tijd aan een vertaling van *An Inquiry concerning Virtue and Merit* van lord Shaftesbury en sloot hij ook vriendschap met de nog onbekende, ook aan de rafelranden van de samenleving levende J.J. Rousseau. Daarna vertaalde hij een zesdelig medisch naslagwerk. Het zouden eerste vingeroefeningen blijken voor de later uit te geven *Encyclopédie*. In het jaar 1746 verscheen ook zijn eerste eigen werk *Pensées philosophiques* (Filosofische gedachten). Motto: *Piscis hic non est omnium*. Oftewel: Deze vis is niet voor iedereen. Anoniem en clandestien gedrukt in 'Den Haag'. Het is een betrekkelijk losse verzameling min of meer aforistische uitspraken waarin het bestaan van God en de bewijsbaarheid daarvan de rode draad vormen. Centraal staat het zogeheten deïsme, een verzamelnaam voor een aantal theorieën betreffende het goddelijke, die met elkaar gemeen hebben de opvatting dat God zich niet exclusief of zelfs maar primair openbaart in de bijbel en de christelijke traditie (of welke andere positieve religie dan ook), maar in de natuur opgevat als de wonderlijke machine van Newtons mechanica, of in het menselijk hart. Shaftesbury en toendertijd circulerende antichristelijke geschriften hebben het werk sterk beïnvloed. Het boek werd veroordeeld door het Parlement van Parijs en door de beul verscheurd en verbrand. Er verschenen tien edities van en het werd in vijf andere werken compleet geciteerd, zogenaamd om het te laken. Later schreef Diderot er nog een supplement bij (*Verschillende argumenten tegen de geschriften van een aantal theologen*) waaruit ik

even citeer. De toon van het supplement is onverzoenlijker over het deïsme dan die van de *Pensées*, maar ik hou het vriendelijk en bij twee artikelen:

VIII Ik ben in het donker verdwaald in een onmetelijk bos en ik heb alleen een klein kaarsje om me bij te lichten. Dan duikt er een onbekende op die tegen me zegt: *Vriend, blaas je kaarsje uit, dan vind je je weg gemakkelijker*. Die onbekende is een theoloog.

XVI De God der christenen is een vader die erg gesteld is op zijn appels, maar niet erg op zijn kinderen. (Diderot 2011, 62-3)

Zijn volgende werk *La Promenade du sceptique* werd door de politie in beslag genomen nog voordat het kon worden uitgegeven. Mede door deze publicaties groeide er ondertussen wel een vriendenkring: Rousseau (musicoloog en componist in die dagen), d'Alembert (wiskundige), Condillac (psycholoog avant la lettre) en Diderot (*philosophe*, vrijdenker, allesdenker). Samen aten ze eenmaal per week in het Parijse Hôtel du Panier Fleuri. Zelf typeert Diderot de *philosophe* – zichzelf dus – later in de *Encyclopédie* als volgt:

Een beschaafde samenleving is als het ware de enige godheid die hij op aarde erkent; die aanbidt hij, die eert hij door zijn rechtschapenheid, door het stipt nakomen van zijn verplichtingen, en door het oprecht verlangen er geen nutteloos of lastig lid van te zijn. [...] De filosoof is een eerlijk man die in al zijn handelen de rede volgt, die goede zeden en gemeenschapszin paart aan een geest van reflectie en rechtschapenheid.

Ook die fameuze *Encyclopédie* begon als vertaalwerk, nl. van een Engelse encyclopedie (de tweedelige *Cyclopedia, or Universal Dictionary of Arts and Sciences* uit 1728 van Ephraim Chambers). Maar Diderot wilde een nieuw uitgebreider encyclopedisch werk maken. Na een moeizaam begin werden Diderot en d'Alembert door een combi van vier uitgeverij aangenomen als hoofdredacteuren van een nieuw te schrijven encyclopedie. Freelancer Diderot kreeg daarmee voor het eerst een min of meer vaste baan, 35 jaar oud. Maar hij werd daardoor alles behalve een loonslaaf; hij liet zich net als voorheen niets opdragen wat hem niet zinde. Hij zou meer dan twintig jaar van zijn leven aan de *Encyclopédie* wijden.

Ondertussen schreef hij ook eigen werk, bijvoorbeeld de in 1748 verschenen scabreuze roman *Les Bijoux indiscrets* (De loslippige sieraden²). Een groteske satire op het hof met veel uitweidingen over theater, wetenschap en literatuur. Hoofdpersonen zijn sultan Mangogul en zijn favoriete minnares Mirzoza, oftewel Louis XV en Madame de Pompadour. De indiscrete sieraden zijn vrouwelijke geslachtsorganen die, wanneer de sultan over de steen van zijn magische ring wrijft, ondervraagd kunnen worden terwijl de ondervrager zelf onzichtbaar blijft. Friedrich Nietzsche, Diderotbewonderaar en vrolijke wetenschapper, ontleende veel komische noten aan de roman voor zijn stelling dat de waarheid een vrouw is. Ook Michel Foucault gebruikte de ring als zinnebeeld in zijn *Geschiedenis van de seksualiteit*. Aan het onthullende geklets van de vrouwelijke geslachtsdrift dankt sultan Mangogul het inzicht dat de menselijke beschaving een 'comedy of errors' is, een theater van de lach, één grote wonderbaarlijke komedie van bedriegers en bedrogenen. Menselijke kennis mag dan voortschrijden, de mens zelf is onverbeterlijk. Mensen zijn modepoppen zonder besef van de beperkte houdbaarheidsdatum van hun zeden en ideeën. Ook Mangogul is overigens maar een marionet in de handen van de weinig respectvolle Afrikaanse auteur die zijn avonturen beschrijft, een auteur die op zijn beurt moet dansen naar de pijpen van de hoog ironische verteller van de roman, die op zijn beurt weer wordt gedirigeerd door de lachende schrijver van het boek, Denis Diderot.

Het werk riep vooral onbegrip en misverstand op, koren op de molen van Diderot die niet alleen kakafonie wilde beschrijven maar ook opwekken bij zijn lezers. Eén hardnekkig misverstand dat direct postvatte was dat het boek een libertijnse roman was. Maar volgens de filosoof Lessing ging het veeleer om een travestie van het genre, om een ideeënroman die zich voegt naar de literaire genres van de klucht en de persiflage, maar waarin het gezonde verstand het woord neemt. Diderot debiteert in het boek lachend lucide waarheden die hij later in ernst niet graag zou herhalen. Overigens dit keer niet de fameuze oneliner van Jacques in de latere roman *Jacques le fataliste et son maître* 'alles hier beneden staat daarboven geschreven'; in *De loslippige sieraden* heet het 'alles staat naast elkaar geschreven'. Alle door de mens geformuleerde opvattingen van moraal, kunst, religie en wetenschap en alle illusies die men over zichzelf en anderen koestert: ze bestaan naast elkaar en spreken elkaar voortdurend

² Diderot zou in zijn nopjes zijn geweest met deze vertalersvondst.

tegen. Een eindoordeel van een hogere instantie valt niet te verwachten.

Diderot, inmiddels woonachtig in het Parijse Quartier Latin, liet in 1749 een volgend werk het licht zien: *Lettre sur les aveugles á l'usage de ceuz qui voient* (Brief over de blinden). Hierin past Diderot een hem kenmerkend principe toe: de norm op de proef stellen aan de hand van het afwijkende. Stelling: de blindgeboren hoofdpersoon professor Nicholas Saunderson is niet gebrekkig maar belichaamt juist een eigen, afwijkende norm. De conclusie van dit werk is dat het deïsme geen enkel probleem oplost, maar integendeel slechts problemen creëert. De publicatie leverde Diderot vier maanden gevangenschap op in het fort van Vincennes. Hij kon er wel doorwerken aan zijn encyclopedie (zonder betaling; deze werd pas hervat na zijn vrijlating). Maar het waren angstige tijden voor Diderot. Niet in de laatste plaats omdat niet duidelijk was hoelang zijn verblijf zou duren. Rousseau bezocht hem trouw. Toen Diderot uit de gevangenis werd ontslagen werd hem te verstaan gegeven dat hij zich van verdere radicale geschriften diende te onthouden op straffe van onmiddellijke in hechtenis name, en dan niet voor maanden maar voor decennia.

In 1750 raakte Diderot bevriend met de Duitse baron Friedrich Melchior Grimm, die in Parijs was komen wonen. De vriendschap zou 31 jaar duren. In 1753 begon Grimm een cultureel bulletin, de *Correspondance littéraire, philosophique et critique* die elke twee weken aan een stuk of twintig abonnees buiten Frankrijk werd gestuurd, de meeste van Duitse vorstelijke huize. Als Grimm van huis was verzorgden zijn minnares en Diderot samen het bulletin. Van 1759 tot 1781 reviewt Diderot daarin de zogeheten *Salons*, jaarlijkse tentoonstellingen van de leden van de *Académie royale de peinture et de sculpture* in het Louvre. Daarin is Diderots ontwikkeling als kunstbeschouwer goed te volgen: kunst is geen imitatie van de natuur maar een kwestie van verbeeldingskracht, van de verheffing van vormen (ontleend aan wat voor ervaring ook) tot een nieuwe bestaansmogelijkheid.

In 1751 verschijnt met officiële goedkeuring van de koning deel 1 van de *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, de intellectuele en artistieke onderneming die het boegbeeld werd van de Verlichting in Frankrijk in de 18e eeuw.

Het zouden 28 delen worden. In 1766 kunnen de delen 8 tot en met 17 verspreid worden onder de intekenaars, en van 1762 tot 1772 de 11 delen met gravures. Deel 1 werd ingeleid door d'Alembert en vaak wordt dat voorwoord beschouwd als het manifest van de Franse Verlichting. D'Alembert ging uit van een uitspraak van Aristoteles: Er is niets in het intellect dat niet eerst in de zintuigen is geweest. Zo'n uitspraak betekende in de 18de eeuw zoveel als een ontkenning van de soevereiniteit van de door God gegeven ziel. Er spreekt een idee uit dat de mens als onbeschreven blad is geboren en dat de geest en de moraal door ervaring worden gevormd. Vervolgens wordt in de inleiding een schema gegeven van de 'boom der kennis', met als drie hoofdtakken het geheugen, de rede en de verbeelding. Al wat geheugen behelst wordt geschiedenis genoemd, al wat de rede voortbrengt filosofie en de producten van de verbeelding heten poëzie. Theologie en kennis van het goddelijke worden in het schema afgebeeld als een ruimte die niet veel groter is dan die voor de kennis van de productie en het gebruik van ijzer.

Nieuw en revolutionair is ook de aandacht voor het ambacht ('les métiers'), zoals de vervaardiging van overhemden, spelden, schoeisel en brood. Al die technieken worden met precisie beschreven en handwerk wordt als gelijkwaardig aan geestelijke arbeid besproken. Diderots afkomst uit een familie van ambachtslieden verloochende zich hier niet. Net zo min als zijn vrijheidsdrang. Bij de naam van een obscure plant schrijft Diderot: "Alweer zoiets waarvan we de naam weten en verder niets; alsof er niet al veel te veel namen zonder inhoud voorkomen in de wetenschappen, ambachten, etc." Het venijn zit 'm hier in dat etcetera: lezers begrepen dit feilloos als een toespeling op de met ijzeren vuist gehandhaafde theologische abstracties. In zijn artikel over 'Politieke Autoriteit' schreef Diderot: 'Geen mens heeft van de natuur het recht gekregen anderen te bevelen. De vrijheid is een geschenk van de hemel, en elk individu van onze soort heeft het recht de vrijheid te genieten zodra hij zijn verstand kan gebruiken.' Daar was vermetelheid voor nodig in een tijd waarin Louis XV tegen een afvaardiging van rechters zei: "Ik eis gehoorzaamheid. Ik weet welke rechten God mij heeft gegeven. Het betaamt geen van mijn onderdanen die in te perken of te bepalen hoe ver ze reiken."

Na de geboorte van zijn dochter in 1753 deed Diderot zijn best om meer te verdienen. Hij sloot een nieuw contract af met de uitgevers. In 1760 genoot hij bijgevolg een redelijk comfortabel inkomen. Maar: wanneer de *Encyclopédie* voltooid was zou zijn

salaris ophouden. Diderot had echter het geluk dat hij als redacteur in de loop der jaren een grote bibliotheek kon aanschaffen die hij als zijn eigendom mocht beschouwen. Door bemiddeling van Grimm werd deze in 1765 verkocht aan de verlichte Catharina de Grote van Rusland, die er royaal 15000 livres voor betaalde; ze stelde hem aan als beheerder zodat hij de boeken tot zijn dood in huis kon houden en betaalde hem als bibliothecaris ook nog eens 1000 livres per jaar, - en wel om te beginnen een voorschot van 50 jaar om achterstallige betalingen te voorkomen. Als tegenprestatie verwachtte Catharina dat Diderot haar kunstagent³ werd en een keer naar Sint-Petersburg zou reizen om zijn dank te betuigen. Diderot was geen reislustig man en stelde de trip uit tot zijn zestigste, toen hij eigenlijk al te oud was voor zo'n uitputtende reis.

Hoeveel artikelen Diderot produceerde voor de *Encyclopédie* is onduidelijk. Soms wordt het getal 8000 genoemd van in totaal 74.000. Veel artikelen waren niet gesigneerd. Na deel twee werd de koninklijke vergunning ingetrokken - men vond het werk te subversief - en moesten alle verdere bijdragen aan de censuur worden voorgelegd. Gelukkig was de hoofdcensor Malesherbes een tegenstander van verregaande repressie. Door zijn tussenkomst en die van Mme de Pompadour die fel tegen de Jezuïeten was gekant, konden verdere delen van de *Encycloédie* met 'stilzwijgende permissie' verschijnen. En zo kon de nieuwe geest zich doen gelden: feiten (inmiddels natuurlijk achterhaald) doortrokken van subversiviteit en af en toe literaire zwierigheden.

In 1753 raakte Diderot ook bevriend met Paul-Henri Thiry, baron d' Holbach (1723-79), een rijke atheïst die in Leiden had gestudeerd. In diens huizen te Parijs en Grandval vond Diderot een gezelschap dat zijn conversatielust, welbespraaktheid, brille en trouw erg op prijs stelde. Er waren in die tijd meer Parijse salons, veelal ten huize van een gefortuneerde dame die zich met een parfum van intellect en cultuur wilde omringen. Niet alle salons waren intellectuele brandhaarden, zoals wel eens wordt gedacht.⁴ In

³ Dat de Hermitage over zoveel grandioze oude meesters beschikt is mede te danken aan de kennis en adviezen van Catharina's kunstagent Diderot.

⁴ Lees over de salons Antoine Lilti, *The World of the Salons* (Oxford University Press, 2015), een Engelse bewerking van een Franstalig proefschrift dat veel stof heeft doen opwaaien. Nee, de salons waren géén 'pockets of resistance', maar vormden een echte *ancien régime* locatie voor feodale sociabiliteit.

huize d'Holbach, tevens vertaalbureau en subversieve uitgeverij, verscheen de harde kern van de dissidente avant-garde. Diderot sprak grappend over de 'filosofensynagoge'. Twee maal per week nodigde de baron tien à twintig eters uit, schrijvers, kunstenaars, gasten uit het buitenland. David Hume was er te gast, Rousseau, Helvetius, Beccaria. Er werd copieus en langdurig getafeld. Iemand schreef over Diderots verbaal talent in die dagen: 'Men liet zich uren achtereen op zijn vertogen meedrijven als op een kristalheldere, milde stroom die door een weelderig landschap vol fraaie buitens kronkelt.' Als hij enthousiast was greep hij wel eens naar een knie of sloeg hij op de dijen van zijn gesprekspartner om zijn punt kracht bij te zetten (dat zou nu tot problemen kunnen leiden). Later vond Catharina de Grote het daarom nuttig om altijd een tafeltje tussen haar en haar bezoeker in te hebben staan bij hun tête-à-têtes te Sint-Petersburg.

Omstreeks 1756 begon Diderot, vanouds een groot theaterliefhebber, toneelstukken te schrijven: larmoyante komedies met nieuwe controversiële denkbeelden. Op een opmerking in een van die stukken, *Le Fils Naturel*, die luidde 'Een goed mens leeft in de gemeenschap, alleen een slecht mens zoekt afzondering', reageerde de paranoïde Rousseau als een vampier op een streng knoflook. Het was voor Rousseau (die door zijn vrienden 'de beer' werd genoemd) aanleiding voor een pijnlijke breuk met Diderot. Ook tussen Diderot en d'Alembert trad in 1759 verkoeling in, toen de *Encyclopédie* bij koninklijk decreet werd verboden wegens een brutaal artikel van d'Alembert over de calvinistische stadstaat Genève. D'Alembert trok zich terug en Diderot was vanaf 1759 de enige redacteur van het heidens karwei, dat ondanks verbod ondergronds werd voortgezet. Er stond intussen ook voor de uitgevers financieel te veel op het spel om het project op te geven. Diderot liep voortdurend gevaar, maar kon papieren onderbrengen bij het bevriende hoofd van de censuur, dat hem ook tippte als er een huiszoeking aankwam.⁵

Na de crisis van 1759 (rond D'Alembert) publiceerde Diderot haast geen eigen werk meer, maar bewaarde alles voor het nageslacht. We praten dan over een periode van 25

⁵ Over de geschiedenis van de *Encyclopédie* gaat een klassieke studie van Robert Darnton, *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie 1775-1800* (The Belknap Press of Harvard University Press, 1979).

jaar waarin Diderot voor de bureaula schreef. Het betekende wel dat hij in zijn geschriften zijn gang kon gaan en grote hoogten bereiken: in het politiek commentaar vermomd als wellustige pseudo-memoires over het kloosterleven, inclusief lesbische seks, in *La Religieuse* (in 1796 verschenen) of in de felheid en spot van de dialoog *Le neveu de Rameau* (De Neef van Rameau, pas in 1804 gepubliceerd in Duitse vertaling door Goethe, en niet alleen door de vertaler maar ook door Hegel en Marx bewonderd). Altijd komt in zijn werk de vraag aan de orde: wat is een goed mens, wat is deugd? De hartstocht voor de deugd, die Diderot voorheen wel eens had beschreven als ware het een orgasme, wordt in zijn latere jaren weliswaar koeler maar niet minder effectief. Ook in zijn kunstkritieken is er gaandeweg minder waardering voor het uiterlijk vertoon van passie en komt hij dichterbij de buurt van Wordsworths negentiende eeuwse definitie van kunst als zijnde 'emotie, in rust herschape[n]'.

In 1769, tijdens een eenzame hete zomer in de stad, begint Diderot aan een nieuwe reeks dialogen: *Le rêve d'Alembert* (De droom van d'Alembert), die pas in 1830 boven water kwam. In deze ook literair zeer aantrekkelijke dialogen wordt de hypothese getoetst dat er slechts één substantie in het universum is, nl. materie. Lang werd in de 18de eeuw gedacht dat materie wezenlijk passief was. Het was God die de materie beweging geeft en de wereldmachine in stand houdt. Rond 1750 verschuift de aandacht van de fysica en mechanica naar de chemie en de biologie. Tot dan toe werden levende wezens met uitzondering van de mens niet als een aparte ontologische categorie beschouwd. Planten en dieren werden mechanisch begrepen, als complexe machines. En men achtte het onvoorstelbaar dat dode, passieve materie uit zichzelf levende structuren zou kunnen voortbrengen.

Biologische en chemische experimenten maakten echter aannemelijk dat beweging inherent kan zijn aan materie. Ook Diderot hield zich intensief met chemie bezig. Het bracht hem tot de overtuiging dat materie niet homogeen is. Hij zag het wereldproces als een vorm van fermentatie en kende de materie *sensibilité* toe, ontvankelijkheid. Dit werkt hij uit in de eerste dialoog van *Le rêve d'Alembert*. In de tweede dialoog voert hij een tijdsdimensie in. De natuur is een organisme dat groeit, zich ontwikkelt en telkens nieuwe levensvormen voortbrengt. Daarmee wordt afstand gedaan van het statische universum van deïsme en christendom en een beduidende stap gezet in de richting van een evolutionistisch wereldbeeld. De sleutel ziet Diderot in het

bestaan van 'monstra', individuele leden van de soort die in een of ander opzicht van de andere leden afwijken zoals de blinde Saunderson in de *Brief over de blinden*. In d'Alemberts droom fungeren monstra als bewijs dat de natuur voortdurend experimenteert. De 'soort', ooit een ideaalbeeld in het verstand van God, houdt letterlijk op te bestaan en verliest haar betekenis als norm of standaard voor de werkelijk bestaande individuen. Deze laatsten zijn nu primair; de soort is niet veel meer dan een verzameling min of meer op elkaar lijkende, maar onderling altijd verschillende monstra. De natuur wordt geschetst als een continuïteit van verbindingen, organismen worden verbeeld als een zwerm bijen, levensvormen komen uit elkaar voort en zijn experimenten van de natuur, van de levenskracht. Geen levensvorm, hoe uitzonderlijk en afwijkend ook, kan eigenlijk tegennatuurlijk zijn. Diderot presenteert deze theorie als een fantastische koortsdroom van d'Alembert. Hij haalt er diens minnares Mademoiselle de l'Espinasse en de arts Bordeu bij om te duiden wat d'Alembert zegde te zien. In de derde dialoog van *Le rêve d'Alembert* bespreken Julie de l'Espinasse, een min of meer verbaasde en in elk geval onwetende buitenstaander (die lijkt op Diderots intelligente *soulmate* Sophie Volland), en de arts Théophile Bordeu (die lijkt op Diderot) in een ontspannen sfeer van natafelen de morele consequenties van dit materialistische systeem dat immers deterministische implicaties heeft. Het totale organisme mag dan qua verschijning en structuur verschillen van de samenstellende deeltjes, het gedrag van deze deeltjes is gedetermineerd, en bijgevolg ook het gedrag van het organisme c.q. de mens. Alles wat bestaat en zich voordoet is de uitdrukking van een bepaalde noodzakelijkheid en als zodanig goed noch slecht. Al wat bestaat is uniek en onvergelijkelijk, is een fase van de algehele transformatie van de natuur. De tijd telt daarbij niet. Marmer zal vlees worden, al duurt het eeuwen. En omgekeerd. In de derde en laatste dialoog wordt dit toegespitst op de seksuele moraal en worden er voor die tijd nogal ongehoorde conclusies getrokken over zaken als zelfbevrediging en de kruising van verschillende natuurlijke 'soorten', nu deze laatste toch meer fluïde moeten worden opgevat.

Een levenslang probleem voor Diderot was dat in deze visie het 'echt' kwade eigenlijk niet veroordeeld kan worden. Zijn filosofische oplossing voor het conflict tussen determinisme en moraliteit lag in de ironische aanvaarding van de anarchistische energie van het leven. In de woorden van Curran: Door de somberste elementen van zijn

filosofie voor onze ogen een vreugdedans te laten opvoeren, zoals ze dat in zijn eigen hoofd deden, creëerde hij psychologische ruimte voor keuzevrijheid en moreel handelen, zonder dat direct met zoveel woorden te zeggen. Al lezend en lachend vatten we de filosofische boodschap. (Curran, 381-3) Elk filosofisch systeem behoudt volgens Diderot hoe dan ook zijn problemen en geen enkel is er definitief. De waarde ervan wordt bepaald door de mate waarin het rekenschap geeft van de ervaringsgegevens zoals de wetenschap die verzamelt en door de rol die het kan spelen als onderzoekshypothese. Daarmee is het volgens hem onmogelijk dat de filosofie zich ooit op een dogma kan vastleggen; ze leeft door en in open contact met de wetenschappen.

Tussen 1770 en 1780 ontstond ook de roman *Jacques le fataliste et son maître* (Jacques de fatalist en zijn meester) die in feuilletons in de *Correspondance littéraire* verscheen. De roman werd pas 100 jaar later gepubliceerd (in 1875). Een verhaal vol onderbrekingen en uitweidingen waarin de personages, overgeleverd aan het toeval ofwel noodlot, buiten alle maatstaven van goed en kwaad om, doen wat ze doen, zoals dat in het leven gaat. Zo begint de roman: "Hoe hadden ze elkaar ontmoet? Bij toeval, zoals iedereen. Hoe heetten ze? Wat gaat u dat aan. Waar kwamen ze vandaan? Van de dichtstbijzijnde plaats. Waar gingen ze heen? Weet een mens waar hij heen gaat? Wat zeiden ze? De meester zei niets, en Jacques zei dat alle goede en slechte dingen die ons hier beneden overkomen, daarboven geschreven staan." Diderots grote voorbeeld was – behalve *Don Quijote* – de in 1766 voltooide roman *Tristram Shandy* van Lawrence Sterne (1713-1768). Goethe typeerde Diderots roman later als een 'zeer smakelijk en voedzaam maal'. Volgens de nu 90-jarige Milan Kundera, ook een Diderotfan, is het boek 'een feest van intelligentie, humor en fantasie'. Zonder deze roman is volgens Kundera de geschiedenis van de roman onbegrepen en incompleet. Toch bleven zowel *Jacques* als *Tristram* geïsoleerd. Dit is in de woorden van Kundera waarom iedereen met gezwinde spoed *Jacques le fataliste et son maître* moet lezen: het is een speelroman, zonder eenheid van actie maar in plaats daarvan komt impertinente, ongebreidelde vrijheid van vormelijke bedenksels zonder zelfcensuur. Er is niet één maar er zijn vijf elkaar onderbrekende vertellers die dialogen ten beste geven van onovertroffen virtuositeit, hetgeen uiteindelijk een immense, lawaaiige conversatie oplevert. Alles waarin de wereld ons wil doen geloven wordt in deze roman bestreden. Inclusief het geloof in de roman. De roman laat ons niet geloven in de psychologische waarachtigheid van de

personages, noch in de auteur, noch in de roman als genre. Het is toneel zonder decor, waarin alles wordt betwijfeld, op losse schroeven gezet. Alles in spel en ontspanning.⁶ (Kundera, 7-21)

In 1772 trouwt dochter Angélique en in 1773 ondernam Diderot eindelijk de beloofde reis naar Sint-Petersburg, via Den Haag waar hij voor het eerst van zijn leven de zee zag en waarover hij *Voyage en Hollande* schreef (hij had Parijs eerder maar vier keer verlaten, telkens voor een trip naar zijn geboortestad Langres). Hij genoot van Den Haag en de vrijheid van de Republiek. Voor de reis naar Sint-Petersburg werden vier koetsen aan barrels gereden, schrijft hij aan Sophie. Ook had hij te stellen met koliekaanvallen en diarree. Zijn verblijf in Sint-Petersburg duurde van oktober 1773 tot maart 1774. Hij was niet goed in protocollair gedrag maar door zijn onconventionele manier van doen juist een grote hit bij Catharina de Tweede. Hij raakte er maar niet over uit in zijn brieven dat hij permissie kreeg om wekelijks een aantal namiddagen in Catharina's vertrekken te verschijnen van drie tot vijf of zes uur om met haar van gedachten te wisselen. Er werd niets van genotuleerd. Hij besprak er memoranda van zijn hand over de modernisering van het Russische Rijk conform de verlichtingsprincipes. Ondertussen was Catharina (nota bene op de troon gekomen door haar man te laten vermoorden) volop bezig met oorlog voeren. Snel werd duidelijk dat Catharina weinig heil zag in de praktische toepassingen van Diderots ideeën en afzag van een hervorming van Rusland. Diderot schreef aan een vriend: 'Ik zou ondankbaar zijn als ik kwaad sprak over Rusland, maar een leugenaar als ik er lovend over sprak.' Hij verliet (liggend) Sint-Petersburg vreselijk ontgoocheld en zeer ongelukkig over het feit dat hij verplichtingen had jegens een meedogenloze, despotische monarch. Diderot was voordien steeds bewust uit de buurt van de macht gebleven omdat hij vond dat macht corrumpeert en dat absolute macht absoluut corrumpeert. Sterk verouderd en vermoeid kwam hij, na weer een tussenstop in Den Haag, thuis aan.

⁶ Dit jaar ging in Nederland de film *Mademoiselle de Joncquières* (2018) in première van Emmanuel Mouret. Losjes gebaseerd op *Jacques le fataliste* en duidelijk vintage Diderot: iedereen bedriegt (ook zichzelf) en wordt bedrogen.

In het laatste decennium van zijn leven verslechterde zijn gezondheid door hart- en maag-darmproblemen, verhuisde hij nog naar een geschiktere huurwoning (op kosten van Catharina) en was Diderot teleurgesteld over de bittere breuk met Rousseau (en de ruzie tussen Rousseau en Hume), over het feit dat de *Encyclopédie* was gecompromitteerd (een van de drukkers had in een aantal artikelen geschraapt om de censuur voor te zijn zonder Diderots medeweten. Diderot was razend. Later bleek de ingreep gering te zijn geweest.), over zijn beoedeling door de macht, over zijn relatie met Sophie die bekoelde en over zijn verwijdering van zijn vriend Grimm, die in de ban van de adel was geraakt en voor de kant van de machthebbers had gekozen.

Ondertussen werd Diderot alleen maar radicaler. Een voorbeeld van zo'n bevrijdend choquerende opmerking is het bekende vers uit *Les Eluthéromanes* (De vrijheidsmaniakken): 'De wereld zal pas vrij en gelukkig zijn nadat de laatste koning is gewurgd met de darmen van de laatste priester.' Diderot verdiepte zich in Seneca, die zich met keizer Nero 'encanailleerde' en verdedigde hem in een *Essai sur Sénèque*. En hij ontwikkelde een obsessie met een goede postume reputatie. Wat hij niet kon delen met zijn tijdgenoten wilde hij wel overleveren aan het nageslacht en bereidde hij zorgvuldig voor. In zijn zestiger jaren huurde hij kopiïsten in om drie separate collecties van zijn manuscripten te maken. Eén bedoeld voor zijn dochter, één voor zijn literair executeur Jacques-André Naigeon, en één voor de tsarina (samen met zijn 3000 boeken).

Overigens veegden de politieke gebeurtenissen na Diderots dood zijn nalatenschap weg en werd Diderot meer dan een eeuw vrijwel vergeten.

Ik wil toch nog één werk noemen: *L'Histoire des deux Indes*, gepubliceerd onder de naam van zijn vriend en ex-Jezuïet Guillaume Raynal te Amsterdam in 1770. De derde editie uit 1780 werd verboden in Frankrijk. Het is een boek over de handel tussen Europa en het Verre Oosten en de beide Amerika's, waarin ongezouten kritiek wordt geleverd op het kolonialisme en de slavenhandel van die dagen. Dat weten we nog maar sinds een halve eeuw omdat de collectie geschriften die Diderot aan zijn dochter naliet pas in 1948 boven water kwam en in 1951 is geïnventariseerd. Historici zijn nog steeds bezig met uitzoeken wat van die geschriften al dan niet uit Diderots eigen pen kwam. De historische identiteit van *homme de lettres* Diderot is dus nog altijd werk in uitvoering.

Aan het eind van zijn leven trok Diderot zich terug in familiekring. Bijna dagelijks dineerde en soupeerde hij bij zijn dochter en haar man thuis en genoot hij er van zijn twee kleinkinderen. Minder dan een half jaar na het overlijden van zijn minnares Sophie Volland sterft Diderot op 31 juli 1784 in Parijs tijdens het middagmaal. De avond ervoor had hij nog tegen een bezoeker gezegd: 'De eerste stap naar de filosofie is het ongeloof.' Hij werd te Parijs begraven in de kerk van Saint-Roch, die was gespecialiseerd in het ter aarde bestellen van onconventionele burgers. Helvetius lag er al. Enkele jaren later werd ook d'Holbach er begraven. Voor de kerkdienst huurde Diderots familie vijftig priesters in. De Nederlandse filosoof Maarten Doorman ging tien jaar geleden op zoek naar het graf van de beweeglijke denker voor zijn boekje *Denkers in de grond. Een homerun langs 40 graven*. Het graf in de Parijse kerk Saint-Roch (en niet in het Panthéon waar de resten van Voltaire en Rousseau zijn ondergebracht) was niet te vinden, al staat Diderot wel achter in de kerk op een namenlijst. Feit is dat antiklerikale vandalen op zoek naar kostbaarheden alle graven in de crypte van de kerk hebben opengebrouwen en dat de menselijke resten van onder meer de bekende Diderot waarschijnlijk later in een massagraf zijn beland een mijl verderop. En dat niemand het er toen verder over heeft gehad! De priester van dienst zei tegen Doorman dat Diderot er niet ligt en er ook niet hoorde omdat hij tegen de kerk was. Als Doorman hem op het plakaat met de namen wijst zegt de priester: "Ja, maar gedurende de revolutie is alles overhoop gehaald. Veel is sindsdien onduidelijk. Diderot, nee, die hoort niet in onze kerk." Er was volgens Doorman toen weinig verbeelding voor nodig om uit het duister van de nis achter de priester een zacht gegrinnik te beluisteren.

Diderot nu

Laat ik nu proberen om aan te geven waarom deze filosoof vandaag meer aandacht verdient dan hem doorgaans te beurt valt. Want zelfs filosofiestudenten komen meestal niet verder dan 'belangrijk verlichtingsfilosoof' en 'de man van de *Encyclopédie*'. Eerst het laaghangend fruit.

Ik vind om te beginnen dat we te maken hebben met een fascinerend levensverhaal en het heeft me dan ook oprecht verbaasd dat van Diderot geen biografie in het Nederlands beschikbaar is.⁷ Zelf heb ik Diderot leren waarderen als een inspirerend levenskunstenaar. In zijn brieven aan Sophie vertelt Diderot hoe hij vaak

zijn dagen doorbrengt. Lange wandelingen in de natuur, copieus dineren en onderwijs tussen de gangen door discussiëren (en af en toe een indigestie op de koop toe nemen), daarna een spelletje tric-trac, soms wat voorlezen uit eigen en andermans werk, of wat muziek maken bij het klavecimbel, of anders de rest van de avond converseren (roddels uitwisselen, ideeën uitproberen...). Kom daar nu nog eens om! Op zijn kamer deed hij dan tot in de kleine uurtjes ook nog uitgebreid verslag aan Sophie in een brief van vijftien kantjes. Want tegelijk was Diderot ook een keiharde werker. Soms kwam hij dagenlang niet uit zijn kamerjas en wist hij niet meer welke dag het precies was. Herinner u: meer dan twintig jaar aan de encyclopedie gewerkt, aan het eind schier in zijn eentje tegen de verdrukking in. Daarna vijfentwintig jaar voor de bureaula geschreven (zie ik weinig van mijn collega's doen), wetend dat veel van wat hij dacht en schreef te verontrustend, te anarchistisch, te gevaarlijk, ja verboden was om op de wereld te worden losgelaten. Puur op hard werken, denkkraft en schrijftalent wist Diderot het *ancien régime* in een houdgreep te nemen.⁸ Dat gold natuurlijk ook voor Rousseau, die uit de goot kwam en – jammer genoeg – meer dan Diderot zijn stempel heeft gedrukt op de maatschappelijke ontwikkelingen. Beide filosofen hebben de macht van de cultuur gedemonstreerd tegen die van het geld en het gezag. Maar waar de verknijpte Rousseau koos tégen de mens en zich afwendde van de beschaving, waren voor de mensenmens Diderot beschaving en gezelschap levensvoorwaarden. En waar Rousseau pleitte voor een publieke godsdienst met bijbehorende dogma's tartte Diderot God en gebod.

Daarmee komen we op Diderot als leider van een groep publieke intellectuelen verantwoordelijk voor het rationaliseren van het menselijke bestaan. Diderots weg uit 'het heilige woud van het geloof' naar het atheïsme was traag maar doelbewust en vastberaden, ook al bleef hij de religieuze wereld, bijvoorbeeld zijn gelovige vader en zijn vrome echtgenote, zijn respect betuigen; en verlangde hij op latere leeftijd nog wel

⁷ Laat daar gauw verandering in komen. Philipp Bloms *Het verdorven genootschap* maakte veel goed, maar een vertaling van de dit jaar gepubliceerde biografie door Andrew S. Curran zou een mooi begin kunnen zijn.

⁸ Over hoe de *philosophes* het *ancien régime* molden schreef Tim Blanning *The Culture of Power and the Power of Culture* (Oxford University Press, 2002). Eerst schiep de Macht een nieuw publiek domein (Habermas vergist zich: het was niet de burgerij, maar het waren het hof en de kerk die dat deden) om daarover vervolgens, rond 1750, de controle te verliezen.

eens nostalgisch terug naar het warme bad van gelovige gelijkgezindheid uit zijn jeugd. Hebben zijn pleidooien voor een seculiere wereld geholpen? Of liep de Verlichting al dood in de buitenwijken van Parijs, zoals Diderot zelf ooit zei? Ik houd het erop dat de ontkerstening niet is mislukt, maar wereldwijd nog maar net is begonnen. En dat de opmars van de Verlichting niet te stuiten is, maar alleen te vertragen. Voorts denk ik dat niet Diderots atheïsme ons nu vooral moet interesseren, maar veel meer wat hij vervolgens deed. Ik kom daar zo meteen op terug.

Wat vrijdenker Diderot hoe dan ook tot een tijdloze gesprekspartner maakt is zijn enorme appetijt om te leren. Hij was een pantofiel, dixit Voltaire, een type denker dat verliefd wordt op elk onderwerp dat hij beetpakt en waarin hij zich vervolgens als een terriër vastbijt, waar dat verder ook toe mag leiden. Dat levert natuurlijk geen afgerond 'body of knowledge' op, geen groot, afgerond, systematisch opgezet filosofisch werk. Mede daardoor, denk ik, krijgt hij ook zo weinig aandacht in de filosofische canon. We zien een beweeglijk denken aan het werk dat snel schakelt en in volle ontwikkeling blijft. Met als resultaat heteroog, schalks, ambivalent, provocerend en eclectisch werk. Diderot was een allesdenker maar ook een diep heterodox denker. Zijn inzet was steeds: enerzijds radicaal in vraag stellen en ondermijnen van erkende autoriteiten, vaste denkpatronen en standaardpraktijken en anderzijds onverschrokken exploratie van het onbekende. Diderot durfde in de afgrond te kijken. Daarbij stond hij immer open voor nieuwe ideeën en argumenten, i.h.b. wetenschappelijke (a priori theorieën en geloofsideeën vond hij zinledig). Dat maakt Diderot natuurlijk onverminderd actueel. Want nog steeds worden wetenschappelijke feiten en logische argumenten lichtzinnig ter zijde geschoven. Maar wellicht anders dan in de 18de eeuw wordt rationele kritiek tegenwoordig ook al snel als hardvochtig ervaren in onze iedereen-is-een-slachtoffer-cultuur. Het Nederlandse publieke debat wordt al jaren geteisterd door een niet-aflatende identificatie met slachtoffers. Iedereen wordt genadeloos door de lens van de identiteitspolitiek beoordeeld (op kleur, geslacht, etniciteit, seksuele voorkeur, leeftijd, rijkdom...). Voorstanders van die politiek staan weliswaar universele diversiteit en inclusiviteit voor. Alleen gelden die dan ineens niet meer voor wie er anders over denkt. Waardoor wat begint als een verlichte, progressieve beweging allengs net zo'n rigide en autoritaire vorm van ideologisch groepsdenken dreigt te worden als de instituten waartegen de beweging ten strijde trekt. Het Nederlandse publieke debat kan een paar

Diderots inmiddels goed gebruiken. Het heeft dringend meer humor, lichtheid en seksuele euforie nodig.⁹

Diderot zelf legde overigens weinig ijver aan de dag om anderen zijn standpunten op te dringen. Hij maakte veelvuldig gebruik van de dialoog in zijn werk – de lezer beslist zelf maar. In die dialogen worden serieuze kwesties op lichtvoetige, elegante toon besproken. Er is volop ruimte voor nuance, diversiteit aan opvattingen en ironie. Misschien moeten filosofen van nu het schrijven van filosofische dialogen maar weer gaan oppakken; op termijn lijkt dat me een vruchtbaarder aanpak dan zich te verschansen in het eigen gelijk.

Diderot de levenskunstenaar en Diderot de frisse, eigentijdse vrijdenker. Tot zover het laaghangend fruit. Ik klim nu ook nog even de boom in.

Zoals ik eerder aangaf was Diderots filosofische agenda uitgesproken moreel gekleurd. In het 18de eeuwse Frankrijk was moraal het exclusieve domein van de kerk. In de ogen van die kerk waren hartstocht en rede suspect. Zolang ze zich niet aan een goddelijke instantie onderwierpen moesten hartstocht en verstand onvermijdelijk tot trots leiden – een doodzonde. Wie zoals Diderot protesteerde tegen deze opvatting stelde meteen een subversieve, politieke daad. Maar wat plaatste Diderot daar eigenlijk tegenover?

Diderot baseert moraal op natuurwetten en de rede. In deze nieuwe moraal staat *volupté* (wellust) centraal. Diderot wijdde er menige vreugdevolle ode aan. Wellust is volgens Diderot de grondslag, motor en vervulling van het menselijk leven. Een oerkracht die mensen uit het niets doet ontstaan en aan de basis ligt van alle vormen van bewustzijn en cultuur. Wellust is iets natuurlijks, staat los van moraal, is iets waar moraal een waardeoordeel aan geeft. Wellust plaatst mensen dus voor een morele uitdaging. Hieronder volgen drie karakteristieken van het morele project zoals dat Diderot voor ogen staat:

i. Diderot ziet wellust als een oerkracht die ons ook de samenwerking met anderen doet zoeken, die ons tot sociale wezens maakt. Gedeelde behoeften binden

⁹ Dat er node behoefte is aan een correctief in Nederland hebben de makers van de recente, door miljoenen bekeken tv-serie *De Luizenmoeder* goed begrepen: lachen om ongevoelig, niet-inclusief, politiek incorrect materiaal. Lach om alles, zou Diderot zeggen, of je lacht uiteindelijk om niets.

mensen samen. Dank zij onze empathie breiden we onze afkeer van lijden en onze zoektocht naar genot uit met afkeer van andermans lijden en bijdragen aan andermans zoektocht naar geluk. Hartstochtelijk leven en daarbij alle soorten genot realiseren dient altijd binnen een gemeenschap te gebeuren, waardoor je niet alleen jezelf verrijkt maar ook anderen, en daarbij zo weinig mogelijk schade aanricht. Diderot maakte zorgvuldig onderscheid tussen wellust en de maatschappelijke gevolgen. Geen seks met kinderen dus. Wellust dient hand in hand te gaan met empathie, met solidariteit.

ii. Het gaat Diderot ook niet om het hoogste genot, maar om een verlichte vorm van genieten waaruit concreet en wederkerig nut voortvloeit en die gelijkstaat met deugdzaamheid. Genot dat wordt verlicht door 'de kalme zonneshijn van de geest' (Hume). Daarbij is een belangrijke rol weggelegd voor de rede die moet reguleren wat anders onbeheersbaar zou worden. Diderot bepleit geen moreel nihilisme maar - in lijn met Epicurus - een verlichte vorm van genot zoeken. De rede ordent de ruimte die door de wellust is ontstaan. Onze rede is - in de formulering van Diderot - een goed hoofdkussen. Rede en hartstocht worden met elkaar verbonden tot moreel besef en morele scheppingsdrang. Beide, zowel hartstocht als overtuiging, zijn nodig.¹⁰ Diderot achtte 'olympische' volledige rationaliteit onmogelijk en onwenselijk. Zijn kijk was hedonistisch en tragisch.

iii. Tenslotte Diderots antwoord op de vraag hoe de beslissende invloed van de erfelijkheid is bij te sturen. Wat kan een argument zijn om goed te doen wanneer al onze handelingen zijn voorbestemd door onze natuur en opvoeding? Hoe kunnen we betere mensen, morelere wezens worden? Dat kan volgens Diderot door kunstzinnige ervaringen te creëren. Genot dient met kunst te worden ontwikkeld en verfijnd. Creatieve kunst is het erotische leven van de geest en de beste prikkel voor het scheppen van een samenleving die harmonieert met onze aard. Met die bedoeling schreef Diderot ook enkele bourgeois drama's, tranentrekkende moreel stichtende toneelstukken die zijn medeburgers moesten verheffen (en een bescheiden succes kenden). Ondertussen wachtte in zijn bureaula de briljante dialoog *Le neveu de Rameau*. Daarin nemen twee sprekers, 'Lui' en 'Moi' genaamd, het woord. Beiden zijn de

¹⁰ Rousseau wantrouwde zowel de hartstocht als de rede. Zijn oplossing: de leraar.

godsdiens voorbij en buigen zich over de vraag of er in een goddeloze wereld nog een basis is voor moraliteit. Moi (de filosoof) verdedigt moraliteit door vol te houden dat iedereen zich onontkoombaar aangetrokken voelt door de schoonheid van een morele levenswandel. Net als Moi was Diderot overtuigd van de natuurlijke goedheid van de mens en van de mogelijkheid van een natuurlijke moraal. In *Le neveu* test hij die overtuiging uit door de meest cynische en zo geestig mogelijke versie ervan in de mond te leggen van het karakter Lui. Deze uitvreter verdedigt het eigenbelang en de directe behoeftebevrediging, te beginnen met een bord eten. Als mensen materie in beweging zijn kan het leven dan iets anders zijn dan een oorlog van allen tegen allen waarbij de buit naar de winnaar gaat? Lui drijft het Diderot karakter herhaaldelijk in het defensief en demonstreert daarmee dat de rol van de filosoof, en bij implicatie de autoriteit van de rede en de filosofie zelf, beperkt is.

Zinnelijkheid, verbeeldingskracht en deugd, ze waren voor Diderot het brood des levens. En ik sluit af met een illustratie daarvan. In *Pensées détachées sur la peinture* uit 1775 wijdt Diderot een passage aan het paradoxale gegeven dat kerken worden voorgesteld als tempels van de goddelijke liefde, maar volhangen met afbeeldingen van mensen die grotesk en wreed lijden ondergaan – de een wordt gevild, de ander opgehangen, een derde wordt gekruisigd, een met pijlen doorboord, een geroosterd, kortom één grote weerzinwekkende slagerij. Maar kunst moet niet de kwelling van het vlees uitbeelden, aldus Diderot, maar juist de vreugde die het leven geeft, de schoonheid van de wereld. Vooral de schilderkunst zou de maagd Maria moeten afbeelden als de moeder van het genot, die de Heilige Geest lokte ‘met haar prachtige ogen, haar prachtige borsten, haar prachtige billen’. En Diderot vervolgt:

Als de engel Gabriël was geprezen om zijn prachtige schouders, als Maria Magdalena een liefdesavontuur had gehad met Christus, als bij de bruiloft van Kana Christus tussen twee bekers wijn door wat onconventioneel zijn hand langs de hals had laten gaan van een van de bruidsmeisjes of langs de billen van Johannes, er niet helemaal zeker van of hij de discipel, over wiens wangen al een lichte baard lag, trouw zou blijven, dan had je onze schilders, dichters en beeldhouwers eens moeten zien. In wat voor bewoordingen zou dan over deze charmes zijn gepraat, wat voor grootse, heerlijke rol zouden ze hebben gespeeld in de geschiedenis van ons geloof en onze God, hoe anders zouden we hebben gekeken naar schoonheid, want daaraan danken we onze geboorte...

Dit is Diderot in optima forma: plagerig, ambivalent maar met een serieuze bedoeling: barmhartigheid en verlossing komen voort uit de genietingen van de liefde, en het is de taak van de kunst om gemeenschappelijke ervaringen te scheppen en mensen zo met elkaar te verbinden. (Blom, 361-2) Ik buig diep voor deze filosoof van groot gevoel en groot verstand, in het bijzonder voor de verwevenheid in zijn persoon van radicaal sceptisch denken met zijn neiging om de hele wereld in een omhelzing te affirmeren.

Prof dr Wiep van Bunge, hoogleraar geschiedenis van de filosofie en gespecialiseerd in de vroegmoderne wijsbegeerte, ben ik erkentelijk omdat hij me heeft behoed voor historische missers en voorzien van enkele nuttige literatuurtips.

Gebruikte literatuur

- Blom Ph. (2010), *Het verdorven genootschap. De vergeten radicalen van de Verlichting*, Amsterdam: De Bezige Bij
- Curran A.S. (2019), *Diderot and the art of thinking freely*, New York: Other Press
- Diderot D. (1980), *De droom van d'Alembert*, Amsterdam: Boom
- Diderot D. (1984), *De Neef van Rameau*, Vianen: Kwadraat
- Diderot D. (1995), *Brieven aan Sophie*, Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers
- Diderot D. (2005), *Jacques de fatalist en zijn meester*, Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Gennep
- Diderot D. (2008), *De loslippige sieraden*, Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Gennep
- Diderot D. (2011), *Filosofische gedachten*, Amsterdam: Van Gennep
- Diderot D. (2012), *Filosofische gesprekken*, Amsterdam: Van Gennep
- Doorman M. (2009), *Denkers in de grond. Een homerun langs 40 graven*, Amsterdam: Bert Bakker
- Kundera M. (1986), *Jacques en zijn meester*, Amsterdam: Ambo